

**EXTREEM-RECHTS EN POLITIEKE ALIËNATIE:
EEN CAUSAAL MYSTERIE?
CASE-STUDY: HET VLAAMS BLOK**

Peter Thijssen

1. INLEIDING EN GLOBALE SITUERING (1)

In 1992 stelde De Witte (1992: 189) nog onomwonden dat het onderzoek naar rechts-extremisme relatief schaars is in Vlaanderen. Het is duidelijk dat er op dit punt intussen heel wat is veranderd, zoals reeds bleek uit het recente themanummer van het *Tijdschrift voor Sociologie* (2001/1). Samen met de electorale opmars van het Vlaams Blok ontstond een ware vloedgolf aan wetenschappelijke en vooral populair-wetenschappelijke beschouwingen over deze problematiek. Als men zich wil begeven op dit inmiddels druk betreden onderzoeksterrein is het dus belangrijk om de bestaande exploraties accuraat in kaart te brengen. Hiermee doelen we niet alleen op hun bevindingen, maar ook -en misschien vooral- op de methodes en de conceptualisering die hieraan ten grondslag liggen. Alleen op deze wijze kan men afrekenen met de inconsistenties die het onderzoek naar extreem-rechts ogenschijnlijk kenmerken en kan men tegelijkertijd ook enig zicht verwerven op de nog bestaande 'witte vlekken'.

Om te vermijden dat deze inleidende intentieverklaring al te grote verwachtingen doet ontstaan, zullen we eerst verduidelijken welk kavel uit het onderzoeksterrein we in deze bijdrage exploreren. Hiertoe lijkt het ons toch nuttig om het onderzoek naar de extreem-rechtse problematiek op te splitsen in duidelijk onderscheiden benaderingen.

Een eerste benadering heeft veel aandacht voor ideologisch-programmatorische kenmerken van extreem-rechtse politieke partijen en biografische karakterisering van hun elites (zie bv. Gijsels en Vander Velpen, 1989; Gijsels, 1992; Ignazi, 1992; De Witte, 1994; Mudde, 1995; Spruyt, 1995; Van Den Brink, 1999). Met andere woorden, als we de verhouding tussen burger en politiek(e) (partijen) vanuit een *rational choice*-perspectief bekijken, wordt hier duidelijk vertrokken van de politieke aanbodzijde. Ge-

zien de particuliere onderzoeksvragen waarop ze betrekking hebben, sluiten deze bijdragen dan ook doorgaans aan bij wat men gemeenzaam de kwalitatieve onderzoeksmethoden noemt.

Als we al deze bijdragen een beetje oneerbiedig over dezelfde kam scheren, kunnen we stellen dat ze ten aanzien van het Vlaams Blok vaak eenzelfde pregnant gegeven aan de kaak stellen: ondanks zijn kameleoneske hoedanigheid kan men het Vlaams Blok terecht een extreem-rechtse partij noemen. Deze vaststelling wordt evenwel vooral gestaaft door de aard van de interne partijcommunicatie en veel minder door de communicatie die gericht is op het grote publiek, want die is duidelijk veel gematigder.

Een tweede benadering richt zich daarentegen eerder op de motieven, de percepties en de waarden van het (potentiële) electoraat van extreem-rechtse partijen in het algemeen en het Vlaams Blok in het bijzonder (Kitschelt, 1995; Billiet en De Witte, 1995; Scheepers, Billiet en De Witte, 1995; Swyngedouw en Beerten, 1998; Derks en Deschouwer, 1998; Lubbers *et al.*, 2000; Van der Brug *et al.*, 2000). Deze onderzoeksvragen hebben dus eerder betrekking op de politieke vraagzijde. Ook steunt deze benadering veel uitdrukkelijker op het kwantitatieve onderzoeksinstrumentarium. Bij de karakterisering van het Vlaams Blok wordt vooral gewezen op het belang van volgende factoren: autoritarisme, etnocentrisme, politieke aliënantie, (Vlaams) nationalisme, levensbeschouwing, kerkbetrokkenheid, leeftijd, sociale klasse, werkloosheid en de (groot)stedelijke context. Het is evenwel opvallend dat factoren die belangrijk zijn in de ene analyse, in een andere analyse geen of weinig effect sorteren.

Aangezien we in deze bijdrage ingaan op het verband tussen 'politieke aliënantie' en 'extreem-rechts stemgedrag', kan ze in de tweede, electoraal geïnspireerde stroming gesitueerd worden. Let wel, het is niet omdat onze onderzoeksvragen en de wijze waarop we hiermee omgaan vooral aansluiten bij de tweede benadering, dat we geen oog hebben voor de complementaire bevindingen eigen aan de eerste benadering. Ook hier heeft de paradigmatische exclusiviteit immers veel kwaad aangericht omdat in feite juist het raakvlak tussen het extreem-rechtse aanbod en de vraag naar dergelijke politieke partijen een veelbelovend studieobject is.

2. PROBLEEMSTELLING

Het is opmerkelijk dat men in het bestaande onderzoek nog steeds geen eenduidig antwoord heeft gegeven op de vraag of bij de 'politiek gealiënerden' vaker voor 'extreem-rechtse partijen' wordt gestemd. Terwijl de enen vaststellen dat het Vlaams Blok disproportioneel veel aantrek heeft bij individuen die het politiek bestel in een zeer negatief daglicht bekijken (Swyngedouw en Beerten, 1998: 18; Lubbers *et al.*, 2000: 378 en 383), zijn anderen de mening toegedaan dat de stemmers voor het Vlaams Blok zich niet laten leiden door gevoelens van protest of aliënantie (Van der Brug *et al.*, 2000: 94).

In het eerste deel van dit artikel ('verschillende antwoorden op verschillende vragen') willen we aantonen dat het hier slechts ogenschijnlijk om een tegenstelling gaat. Terwijl deze auteurs -bewust of onbewust - de indruk geven dat ze naar hetzelfde onderzoeks-

vraag kijken, speuren ze in realiteit verschillende horizonten af. Paradoxaal genoeg moeten we dus besluiten dat de meerwaarde van deze of gene wetenschappelijke exploratie slechts in beperkte mate bepaald wordt door de concrete onderzoeksbevindingen maar eerder door de relevantie van de onderzoeksvraag. Niettemin zijn we van oordeel dat deze onderzoeksdiscipline niet zozeer gebaat is bij een bijkomende empirische exploratie die niet meer is dan een variatie op eenzelfde thema. Echt nieuwe inzichten worden pas verworven, indien men bereid is om de onderliggende premissen, die aan de basis liggen van het bestaande onderzoek aangaande de band tussen 'politieke aliënatie' en 'extreem-rechts', resoluut in vraag te stellen. Want hoewel de verscheidenheid van de onderzochte hypothesen zeer groot is, gaat nagenoeg al het bestaande materiaal uit van de veronderstelling dat attitudes aan de basis (kunnen) liggen van de verklaring van stemgedrag.

In het tweede deel van dit artikel ('naar een adequaat empirisch antwoord op een relevante vraag') zullen we argumenteren en empirisch staven dat het vruchtbaar is om deze causale keten ook eens in omgekeerde richting te bekijken. We zullen ons hier afvragen wanneer en in welke mate 'stemgedrag voor het extreem-rechtse Vlaams Blok' als een katalysator fungeert voor gevoelens van '(externe) politieke machteloosheid'.

3. VERSCHILLENDE ANTWOORDEN OP VERSCHILLENDE VRAGEN

We zullen ons in deze sectie toespitsen op de tegenstelling tussen enerzijds diegenen die wel een significante impact zien van gevoelens van politieke aliënatie op extreem-rechts stemgedrag en anderzijds diegenen die geen noemenswaardig verband vinden. In concreto leggen we ons toe op het onderzoek inzake het electoraat van het Vlaams Blok (2). Hoewel het in se plausibel is dat de tegenstrijdige resultaten aan verschillen in de gebruikte data en bevragingmethode te wijten zijn, moet de belangrijkste oorzaak volgens ons in eerste instantie elders worden gezocht (3). Een en ander lijkt erop te wijzen dat de oorzaken van de divergerende onderzoeksresultaten bij de conceptualiseringen en bij de gebruikte methodologie moeten worden gelegd. Hoger werd er reeds op gewezen dat het extreem-rechts stemgedrag doorgaans wordt verklaard aan de hand van het al dan niet politiek gealiëneerd zijn. In de volgende secties zullen we nader ingaan op de wijze waarop de onafhankelijke en de afhankelijke variabele de facto worden ingevuld.

3.1. Conceptualisering en meting van politieke aliënatie

Het definiëren van politieke aliënatie of politieke vervreemding is een bijzonder heikele onderneming omdat het een concept is dat gebruikt wordt door sociale wetenschappers van de meest diverse plimage (socio-cybernetici, neo-marxisten, psychoanalisten, sociaal-psychologen ...) (Schacht, 1994). Omdat we eerder stelden dat deze bijdrage kadert en voortbouwt op het verkiezings- en politieke opinieonderzoek, zullen we ons in eerste instantie baseren op de sociaal-psychologische invulling (cf. Seeman, 1959, 1989; Finif-

ter, 1970). Politieke aliënatie wordt opgevat als een negatieve attitude en wijst dus op het feit dat een individu ervan overtuigd is dat zijn verhouding met één of meerdere aspecten van het politieke systeem fundamenteel verstoord is (Thijssen, 1999: 119-120).

De zinsnede 'één of meerdere aspecten van het politieke systeem' in deze definitie is niet onproblematisch. De vraag rijst immers of men pas gealiëneerd is als men een dissociatie ervaart ten aanzien van het gehele politieke systeem of men daarentegen ook vreemd kan zijn van een deelaspect hiervan. Recente empirische exploraties lijken immers aan te tonen dat de *modus quo* van de aliënatie varieert afhankelijk van de specifieke *politieke referent* waarop ze betrekking heeft (Inglehart, 1999: 255). Die politieke referenten kunnen enerzijds worden geordend op basis van de besluitvormingsfase (Almond en Verba, 1965; Gamson, 1968; Geyer, 1990, 1996). Zo kan politieke aliënatie tot uiting komen in machteloosheidsgevoelens wanneer de inputfase van het politieke systeem in het geding is, maar ook in gevoelens van onbegrip wanneer meer bepaald de outputfase geïmpliceerd wordt. Anderzijds kunnen de verschillende aliëniatiemodi eveneens geordend worden op basis van het aggregatieniveau van de betrokken politieke referent (Easton, 1975; Norris, 1999: 9-13). Zo is het duidelijk dat gevoelens van wantrouwen vis-à-vis de politieke elite niet over dezelfde kam mogen worden geschoren als het gevoel van isolement dat gepaard gaat met een dissociatie van het politieke regime.

Lubbers *et al.* (2000: 372 en 390) maken bijvoorbeeld gebruik van een schaal (6 items) voor 'politieke ontevredenheid'. Hoewel deze schaal vrij goed functioneert in een meetmodel dat meerdere concepten bevat (Billiet en Loosveldt, 1998: 111), hebben de onderscheiden items zowel betrekking op de 'input-' als op de 'outputfase' van de politieke besluitvorming. Bovendien refereren bepaalde items naar de 'politieke partijen', terwijl andere items naar de 'politici' verwijzen (Dierickx en Thijssen, 1998: 124-127; Thijssen, 1999: 215-220).

We kunnen ons dan ook afvragen of het niet beter zou zijn om deze inhoudelijke meerledigheid te verdisconteren in de meetmodellen. Dat een en ander perfect mogelijk is, wordt trouwens aangetoond in het onderzoek van Swyngedouw en Beerten (1998: 239) en Billiet *et al.* (1997: 15) dat op dezelfde data is gebaseerd. In deze bijdragen wordt aan de hand van drie items (uit de hoger vernoemde schaal voor 'politieke ontevredenheid') een betrouwbare schaal voor 'politiek wantrouwen' geconstrueerd. Ook als schaalitems onderling behoorlijk correleren, is het immers mogelijk dat men in de betrokken schaal een aantal subdimensies kan onderscheiden die zich op een andere wijze verhouden ten opzichte van een of andere criteriumvariabele.

In die zin is het wellicht beter om politieke aliënatie (of politieke ontevredenheid) niet te gebruiken als een indiceerbaar construct en zijn wetenschappelijke rol te beperken tot die van een *sensitizing concept* dat refereert naar het *houdingencomplex* (*cf. verschillende aliëniatiemodi*) *verbonden met een verstoorde verhouding tussen individuele burger en politiek systeem*. Hoewel empirisch onderzoek vaak uitwijst dat deze onderscheiden politieke aliëniatiemodi sterk gecorreleerd zijn, is het zowel vanuit analytisch als vanuit heuristisch standpunt verkieslijk om te specificeren op welke politieke referent de aliënantiegevoelens betrekking hebben. Het is immers best mogelijk dat de ene aliëniatiemodus wel, en een andere aliëniatiemodus 'geen effect heeft' op het extreem-rechts stemgedrag.

Stelling 1: Als men gevoelens van politieke aliënatie gebruikt als (on)afhankelijke variabele, doet men er goed aan te specificeren op welke politieke referent(en) en op welke fase in het besluitvormingproces ze betrekking hebben.

3.2. Directe versus indirecte meting van politieke aliënatie

In de voorgaande sectie zijn we er impliciet van uitgegaan dat men kiest voor een directe meting van politieke aliënatiegevoelens. We namen immers aan dat de politieke aliëntiemodus geoperationaliseerd door middel van een aantal evaluatieve uitspraken die men vervolgens als predictor gebruikt voor extreem-rechts stemgedrag. Deze aanpak wordt trouwens veruit het vaakst gehanteerd. Niettemin kan men in de plaats van een directe meting ook een indirecte meting gebruiken. Bij een indirecte meting wordt een aliëntiemodus eigenlijk niet gemeten, maar afgeleid uit het ontbreken van een betekenisvolle invloed vanwege een complementaire variabele. Dit is een verleidelijk alternatief omdat men op deze manier de moeilijke operationalisering omzeilt. Zo nemen Van Der Brug *et al.* bijvoorbeeld aan dat iemand die geconfronteerd wordt met 'feelings of protest or alienation (2000: 94)' zich bij het uitbrengen van zijn/haar stem niet zal laten leiden door pragmatische of ideologische argumenten. Als de predictieve kracht van de ideologische en pragmatische motieven kleiner is bij extreem-rechtse partijen dan elders, is dit dus een bewijs dat het succes van deze partijen, althans voor een stuk, voortspruit uit gevoelens van aliënatie of protest. De achilleshiel van een indirecte meting is dat de validiteit ervan volledig afhankelijk is van de complementaire variabele die als het ultieme criterium fungeert. Zo stellen de hoger genoemde auteurs vast dat het effect van ideologische en pragmatische variabelen bij extreem-rechts even sterk is als bij andere politieke partijen. Zij concluderen hieruit dat 'no evidence was found that voters for anti-immigrant parties are motivated by feelings of protest or alienation, more so than the voters of other parties' (2000: 94)? Deze conclusie steunt echter ons inziens op een aantal betwistbare assumpties.

Ten eerste hebben Van der Brug *et al.* enkel aangetoond dat de stemkeuze voor extreem-rechts niet *direct* is ingegeven door protest. De auteurs nemen immers aan dat programmatorische en ideologische motieven enerzijds en protest en aliënatiegevoelens anderzijds *wederzijds exclusieve categorieën* zijn. Dit is een onrealistische veronderstelling. Individuen die geplaagd worden door een diffuus (politiek) onbehagen zoeken hiervoor vaak een denkbeeldige verklaring bij een zondebok. In die zin is het heel plausibel dat (politieke) vervreemdingsgevoelens een vruchtbare voedingsbodem vormen voor een negatieve houding ten aanzien van immigranten (Billiet en De Witte, 1995: 194). Indien een individu voor het Vlaams Blok stemt omwille van diens anti-immigrantenstandpunt (4), kan dit dus indirect ook geïnterpreteerd worden als een protestuiting.

Ten tweede gaat deze conclusie enkel op indien programmatorische en ideologische motieven enerzijds en protest en aliënatiegevoelens anderzijds *exhaustieve categorieën* zijn. Een indirecte meting veronderstelt immers dat er een complementariteit bestaat tussen datgene wat gemeten wordt en datgene wat niet gemeten wordt. Dit wil zeggen dat de genoemde categorieën al de stemmotieven moeten beslaan die mogelijk zijn.

Recent onderzoek toont immers aan dat, mede onder invloed van de moderne massamedia, een groot aantal kiezers hun stemkeuze baseren op de gepercipieerde persoonskenmerken (bv. groepslidmaatschappen) en persoonlijkheidskenmerken (bv. uiterlijk en voorkomen) van (een) individuele kandida(a)t(en) (Dierickx, 1999: 153). Hoewel deze personele factoren voor velen fungeren als een soort van voedingsbodem waarop men vervolgens programmatische of ideologische overwegingen ent (Popkin, 1991: 213), is dit niet altijd geval. Sommige kiezers hanteren enkel en alleen persoonsgebonden niet-inhoudelijke overwegingen bij het uitbrengen van hun stem. Bij andere kiezers zijn dergelijke persoonsgebonden stemmotivaties dan weer impliciete protestuitingen. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer men voor een bepaalde kandidaat stemt omdat hij/zij zich anders gedraagt of er anders uitziet dan de andere politici.

Stelling 2: Hoe verleidelijk een indirecte meting van politieke aliënatie ook is, toch moeten we dit verwerpen als een zinvol alternatief voor de directe meting. De indirecte meting van politieke aliënatie gaat immers uit van een aantal bijkomende en onrealistische veronderstellingen. Ten eerste is er geen plaats voor indirecte effecten. Ten tweede moet men aannemen dat alle overwegingen die bij de stemkeuze kunnen spelen in het verklaringmodel zitten.

3.3. Politieke aliënatie en protest

Een andere opvallende vaststelling is dat men zowel bij de directe als bij de indirecte meting uiteindelijk niet veel oog heeft voor aliënatie als latente houding, maar eerder de nadruk legt op de gedragsmatige effecten ervan. Zo wordt vaak gesproken over politieke aliënatiegevoelens en politiek protest alsof dit twee synoniemen zijn (Lubbers *et al.*, 2000: 369; Van der Brug *et al.*, 2000: 94). Dit is nochtans niet evident. Het is niet omdat iemand het politieke bestel wantrouwt dat hij/zij hiertegen ook wil of zal protesteren (Wicker, 1969). Protest impliceert een bewuste en openlijke uiting van zijn/haar negatieve gevoelens met het oog op een remediëring. En zoals de volkswijsheid ons leert, gaapt er vaak een diepe kloof tussen denken en doen. Tal van onderzoek toont inderdaad aan dat althans een groot deel van de politiek gealiëneerden als het ware geneigd is om zich 'te wentelen in zelfmedelijden' en dus eerder apathisch is (Dalton, 1996: 79). Rosenau spreekt in dit verband over 'gealiënerde apathie', die hij definieert als 'a studied inaction and detachment because their orientation is to follow the course of events and derive therefrom reinforcement of alienation' (1997: 240).

Men kan zich evenwel afvragen of dit ook geldt voor het zogenaamd conventioneel protest zoals dit tot uiting komt in stemgedrag. Stemmen is anoniem en stemgedrag vereist immers weinig persoonlijk initiatief (zeker niet in een politiek systeem met opkomstplicht zoals België) en weinig of geen samenwerking met anderen. Vooral in situaties waar extreem-rechtse partijen sterk gestigmatiseerd worden, is dit laatste kenmerk zeer belangrijk (5). Indien men relatief veel belang hecht aan haar/zijn gealiënerde houding, kan die dus vrij snel aanleiding geven tot een protestintentie en vervolgens een protest.

De vorige zinnsnede maakt evenwel duidelijk dat vooral de intensiteit, de sterkte en de toegankelijkheid van haar/zijn gealiëneerde houding in rekening moet worden gebracht (Converse, 1995: XI). Ajzen spreekt in dit verband over het gewicht dat men hecht aan een attitude (Ajzen, 1987). Men kan er echter niet naast dat in directe metingen van de diverse aliënantie modi zelden of nooit expliciet rekening wordt gehouden met het subjectieve belang dat een individu hecht aan haar/zijn gealiëneerde houding (Thijssen, 1999: 291 e.v.). Ook met betrekking tot de verklaring van stemgedrag mag een gealiëneerde attitude dus geenszins over dezelfde kam worden geschoren als 'protest' (6). In de mate dat auteurs die aliënantiegevoelens meten de facto de proteststem willen operationaliseren, lijken er duidelijk problemen te rijzen inzake de validiteit van hun meting.

Stelling 3: Men moet een onderscheid maken tussen het gevoel van politieke aliënantie en het protest dat daar mogelijkwijze de resultante van is. Hoewel dit verschil waarschijnlijk iets kleiner is met betrekking tot stemgedrag blijft er een conceptuele kloof. Deze kloof zou wellicht overbrugd kunnen worden indien men naast de directe meting van de aliënantiegevoelens ook aandacht zou hebben voor het belang dat de individuen daar aan hechten.

3.4. Conceptualisering en meting van de Vlaams Blok-stem

Op zich lijkt het misschien vreemd dat ook een variabele zoals de voorkeur voor een extreem-rechtse partij op verschillende wijzen kan ingevuld worden. Een en ander hangt samen met het registratiemoment. De meeste onderzoekers hanteren een deterministische visie op partijvoorkeur. In de praktijk gebruikt men meestal het gerapporteerde stemgedrag op een moment in het nabije verleden, bijvoorbeeld de laatste verkiezingen. Partijvoorkeur is dan een dichotoom gegeven. Men heeft voor het Vlaams Blok gestemd of men heeft hiervoor niet gestemd.

Er zijn ook onderzoekers die een probabilistische visie op partijvoorkeur hanteren. Zij zijn van oordeel dat voorkeuren enkel ten volle tot hun recht komen als ze relatief zijn. "When only taking into account the party one voted for, and not the electoral attractiveness of those parties one did not vote for, the relative weights of factors that affect party choices cannot be estimated in a valid way." (Van der Brug *et al.*, 2000: 85) Dit wil zeggen dat men kiest voor een prospectieve bevraging waarbij de respondent voor elke partij de subjectieve kans geeft dat hij/zij hiervoor *ooit* zal stemmen. Hoewel recente studies uitwijzen dat een probabilistische aanpak een meerwaarde kan hebben bij verkiezingsprognoses voor een gebrekkig geïnformeerd electoraat (Burden, 1997: 1166), is het maar de vraag of dit altijd en overal relevant is. Het is immers vaak niet de bedoeling om te voorspellen hoeveel stemmen een bepaalde partij zal kunnen aantrekken bij een toekomstige verkiezing. Zo kan men zich bijvoorbeeld afvragen of we meer extreem-rechtse stemmers, in casu kiezers van het Vlaams Blok, vinden bij de politiek gealiënerden. In deze context lijkt het ons beter om de vast te houden aan een dichotome afhankelijke variabele die de Vlaams Blok-stemmers afzet tegenover alle anderen.

Stelling 4: Hoewel recent onderzoek uitwijst dat een probabilistische registratie van de partijvoorkeur vaak een betrouwbaarder beeld oplevert van het (groei)potentieel van een partij zijn we toch van oordeel dat een deterministische registratie van het stemgedrag nog steeds onafwendbaar is wanneer men inzicht wil verwerven in het feitelijke electoraat van een partij.

3.5. Politieke aliënatie veroorzaakt extreem-rechts stemgedrag

Een en ander vraagt tenslotte ook om een algemeen methodologische of zelfs wetenschapsfilosofische kanttekening. Hoewel het heel verleidelijk is om causale interpretaties te koppelen aan significante effectparameters is dit eigenlijk niet geoorloofd (Blalock, 1979: 469). Uit het feit dat het electoraat van het Vlaams Blok significant meer politiek gealiënerden telt dan de andere partijen volgt niet noodzakelijk dat de predominantie van aliënatie ook een directe reden en een bewust motief was om voor het Vlaams Blok te stemmen. Strikt genomen kan je ook nooit 'bewijzen' dat antecedente X noodzakelijkerwijze aan de basis ligt van stemkeuze Y. Dat de ideologische afstand tussen individu en partij covarieert met het al dan niet extreem-rechts stemmen bewijst dus niet dat ideologie een *motief* is om voor extreem-rechts te stemmen en dus zeker niet dat protest *geen motief* was. Deze kanttekening is niet specifiek gericht op de directe dan wel op de indirecte meting van politieke aliënatie, maar wil meer algemeen aanzetten tot enige bescheidenheid inzake al te oorzakelijke interpretaties van de effecten. Voorts pleiten we ook voor de nodige kritische reflectie over de richting van het causale verband. Verder in deze tekst zullen we aanvoeren dat er ook tussen 'politieke aliënatie' en 'extreem-rechts stemgedrag' een wederzijdse beïnvloeding bestaat.

Stelling 5: Een significante (partiële) effectparameter toont alleen aan dat er een betekenisvol (lineair) verband bestaat tussen afhankelijke en onafhankelijke variabele. Of we dit verband een causale interpretatie mogen geven, is geen empirische maar wel een theoretische kwestie.

4. NAAR EEN ADEQUAAT EMPIRISCH ANTWOORD OP EEN RELEVANTE VRAAG

Het spreekt voor zich dat we in onze eigen empirische exploratie lering proberen te trekken uit de stellingen die de voorgaande conceptuele analyse heeft opgeleverd. Zo zullen we ons overeenkomstig *stellingen 1 en 2* een directe meting gebruiken van de gevoelens van *externe politieke machteloosheid*. Deze politieke aliëniëtiemodus verwijst naar het gevoel dat de politieke partijen niet openstaan voor mijn beïnvloedingspogingen en is verwant met het populaire concept 'political efficacy' (7). Rekening houdend met de *stelling 3* leggen we in onze meting de nadruk op de extreem negatieve (in casu machteloze) itemscores, in de hoop dat deze extremiteit een indicatie is voor de sterkte en stabili-

---

liteit van de betrokken attitude. Eigen onderzoek wijst trouwens uit dat deze hoop meer dan behoorlijk wordt ingelost (Thijssen, 1999: 291-317).

Maar om fundamenteel nieuwe inzichten te bekomen, moet men in feite nog verder gaan. In het bovenstaande lag de nadruk op de interpretatie en de vergelijking van verschillende conceptuele benaderingen. Ook wat de verschillende benaderingen gemeen hebben, moet in vraag kunnen worden gesteld. In die zin is het opmerkelijk dat nagenoeg alle bestaande exploraties het extreem-rechtse stemgedrag als ultieme te verklaren variabele gebruiken. Dit lijkt geen onlogische keuze. Ten eerste lijkt ze zeker te verantwoorden met het oog op maatschappelijke relevantie. Met de Duitse peripetieën nog vers in het geheugen gegrift, zijn velen overtuigd van de gevaren die een extreem-rechtse revival met zich mee kan brengen. Ten tweede, sluit deze conceptualisatie naadloos aan bij het gros van de gangbare (handelings)theorieën in de sociale wetenschappen (8). Maar volgens ons zijn empirische inzichten belangrijker dan de bovenstaande gezagsargumenten. Hiervoor grijpen we terug naar Hume's bespreking van het begrip causaliteit, met name zijn temporele prioriteitsconditie (*A Treatise on Human Nature*). Deze conditie impliceert dat de veronderstelde oorzaak altijd moet voorafgaan aan het effect.

Om de stemmers voor het Vlaams Blok op te sporen, peilt men in survey-onderzoek meestal naar het retrospectieve stemgedrag (bij de recentste verkiezingen) van de respondenten. De facto blijkt er tussen de meest recente verkiezingen en het ondervragingsmoment vaak een tijds kloof van verscheidene maanden te zitten. De gevoelens van politieke aliënatie worden daarentegen gemeten aan de hand van de scores die de respondenten geven op het moment van de bevraging (9). In die zin lijkt het dus veel logischer om het retrospectieve stemgedrag als een predictor van de aliënatiegevoelens te gebruiken.

Deze causale logica is trouwens uitdrukkelijk van toepassing wanneer we ons toespitsen op extreem-rechts stemgedrag. Hiervoor steunen we zowel op een macrologica, die verwijst naar factoren eigen aan de politieke context, als op een micrologica, die betrekking heeft op factoren eigen aan de individuele socialisatie en op de wisselwerking daartussen.

In de huidige Belgische politieke context wensen de overige politieke partijen niet samen te werken met (leden van) het Vlaams Blok. Hierdoor wordt een Vlaams Blok-stem (vooralsnog) nooit omgezet in concrete beleidsbevoegdheden. In die zin is het niet denkbeeldig dat de evaluatieperiode volgend op verkiezingen frustraties losweekt bij de (trouwe) kiezers van het Vlaams Blok. Deze persoonlijke en directe frustraties zijn vervolgens een gunstige voedingsbodem voor de ontwikkeling van aliënatiegevoelens. Deze dynamiek wordt overigens nog versterkt door de retoriek van de politieke elites van het Vlaams Blok die te pas en te onpas protesteren tegen hun uitsluiting. Los van dit contextuele gegeven zijn er ook individuele processen werkzaam die kunnen leiden tot de ontwikkeling van aliënatiegevoelens bij de Vlaams Blok-stemmers. Iemand die (herhaaldelijk) voor een partij kiest, zal immers vatbaarder zijn voor de communicaties van hun partijleiders en -militanten en ook meer geneigd zijn om contact te zoeken met gelijkgestemden. In die zin is het niet denkbeeldig dat een Vlaams Blok-kiezer zich gaandeweg steeds meer met de partijretoriek zal identificeren. In de mate dat de communicatie van het Vlaams Blok zich (zeker sinds 1991) kenmerkt door een aperte anti-politieke

---

en dus politiek gealiënerde retoriek (De Witte, 1992: 195; De Witte, 1994: 260-262) zullen dus ook de kiezers van deze partij stelselmatig meer politieke aliëneringsgevoelens ontwikkelen.

Door ons meetinstrument voor 'externe politieke machteloosheid' te gebruiken als afhankelijke variabele geven we trouwens ook gehoor aan *stellingen 4 en 5*. In feite nemen we aan dat er tussen enerzijds 'stemmen voor Vlaams Blok' (X) en anderzijds 'gevoelens van externe politieke machteloosheid' (Y) een cyclische relatie bestaat. Deze term ontleen we aan de sociocybernetica en houdt hierin dat de extreem-rechtse stem tegelijk de oorzaak en het gevolg is van politieke aliëneringsgevoelens (cf. Geyer, 1990: 27). Omdat het vooralsnog erg moeilijk is om een cyclisch verband op een volwaardige wijze te modelleren en methodologisch te toetsen, is het wellicht verstandig om het op te splitsen in een opeenvolging van feedback- en feedforwardloops en de interactie daartussen. We hebben er reeds op gewezen dat auteurs in het verleden nagenoeg uitsluitend oog hadden voor de feedbackloops of YX-verbanden. Rekening houdende met de temporele prioriteitsconditie is het nochtans ook zinvol om naar de feedforwardloops of de XY-verbanden te kijken. Dit is wat wij zullen doen, maar dan wel in een dynamisch perspectief. Omdat 'herhaling' van stimuli (in casu extreem-rechts stemgedrag) een belangrijke bijdrage levert tot het 'aanleren' van attitudes, zouden we deze XY-verbanden best uitsmeren in de tijd en dit kan alleen wanneer we paneldata gebruiken.

Hypothese: Vlaams Blok stemmers gaan dikwijls gaandeweg (naarmate de partijtrouw toeneemt) gevoelens van externe politieke machteloosheid ontwikkelen.

5. METHODOLOGIE EN DATA

Voor de toetsing van de hoger vermelde hypothese gebruiken we de twee eerste golven van het ISPO-verkiezingsonderzoek (10). In concreto gaat het om mondelinge interviews afgenomen bij een tweetrapssteekproef uit de Vlaamse populatie en dit op twee momenten in de tijd (respectievelijk na de parlementsverkiezingen van 1991 en 1995). De eerste golf heeft betrekking op 2491 respondenten, terwijl de tweede 2099 respondenten behelst. We spitsen ons in de analyses toe op de 1762 panelrespondenten die zowel participeerden in de eerste bevraging (1991) als in de tweede bevraging. Voor verdere informatie met betrekking tot deze data verwijzen we naar de codeboeken (11).

Tabel 1. Itemformuleringen 'Externe politieke machteloosheid' (ISPO/PIOP, 1991, 1995)

STEMZIN	Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen.
MENING	De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem, en niet in mijn mening.

Spijtig genoeg zijn de items gericht op de meting van politieke aliënatie slechts ten dele vergelijkbaar. Zo bevatte de vragenlijst in 1991 vijf relevante items, terwijl die het aliënatiecompartiment in de vragenlijst van 1995 uit niet minder dan 15 items bestond. Slechts drie items kwamen in beide vragenlijsten voor. Op basis van een nauwgezette semantische analyse en een reeks van confirmatorische factoranalyses (Thijssen, 1999: 213-290) kwamen we uiteindelijk tot de conclusie dat twee van de drie gemeenschappelijke items valide en betrouwbare indicatoren zijn voor 'externe politieke bekwaamheid' (Tabel 1).

We realiseren ons evenwel terdege dat 2 indicatoren het absolute minimum is opdat men van een volwaardige meetschaal kan spreken. Niettemin benadrukken we dat deze meetschaal niet *ad hoc* tot stand kwam, maar is ingebed in globale dimensionale analyses die resulteren in goed passende meetmodellen. Bovendien hebben we de data voor bovenstaande meetschaal op de twee tijdstippen met elkaar verbonden aan de hand van een longitudinale multi-sample analyse. Dit model levert een (gestandaardiseerde) stabiliteitscoëfficiënt op van 0,68 (Thijssen, 1999: 239), wat in vergelijking met andere vergelijkbare analyses (Aish *et al.*, 1989: 16) een zeer hoge waarde is. Het is evenwel belangrijk dat wij niet zozeer een quasi-metrische schaal wilden bekomen, gericht op de meting van 'externe politieke bekwaamheid' in al zijn gradaties, dan wel betrouwbare en valide scores voor 'externe politieke machteloosheid'. Eerder hebben we al benadrukt dat de scores van de quasi-metrische schaal voor 'politieke bekwaamheid', die centraal staan in de hoger vermelde meettechnische analyses, niet allemaal even (maatschappelijk) relevant en stabiel zijn en dus hoogstwaarschijnlijk ook niet allemaal zullen leiden tot protest. De analyse van vergelijkbare panelgegevens wees met name uit dat de negatieve respons, waaruit een grotere 'politieke machteloosheid' blijkt, stabiel is in de tijd (Thijssen, 1999: 291-311). Dit in tegenstelling tot de neutrale en positieve respons die veel veranderlijker is. In die zin kiezen we voor de enigszins onorthodoxe maar niettemin weloverwogen strategie om de voorgaande quasi-metrische scores terug te brengen tot een dichotomie. Dit wil zeggen dat we de 'extern politiek machtelozen' als onze ultieme doelgroep beschouwen en zullen afzetten tegen al de anderen. De beste methode om dit te realiseren is ons inziens gebruik te maken van de resultaten van een simultane latente klassenanalyse op basis van de gedichotomiseerde items (12). Maar omdat we hier slechts beschikken over twee items, kiezen we voor een a priori cesuur. De respondenten die het (volledig) eens zijn met beide itemformuleringen beschouwen we als 'extern politiek machtelozen' en zetten we af tegen de overige scores. Deze a priori cesuur levert

hier grosso modo dezelfde resultaten op omdat beide items qua 'moeilijkheidsgraad' erg vergelijkbaar zijn (13).

De gedichotomiseerde schaalscores voor 'externe politieke machteloosheid' zullen dus fungeren als afhankelijke variabele en in relatie gebracht worden met de onafhankelijke variabele '(extreem-rechts) stemgedrag' in achtereenvolgens een bivariaat en een multivariaat toetsingsmodel.

6. DE EMPIRISCHE TOETSING

6.1. Een bivariate verkenning

Op basis van onze panelgegevens beschikken we over informatie aangaande het retrospectieve stemgedrag in drie kamerverkiezingen. In de beide surveys werd niet alleen gepeild naar het stemgedrag in de verkiezingen direct voorafgaand aan de bevraging (resp. 1991 en 1995) maar ook naar de daaraan voorafgaande verkiezingen (resp. 1987 en 1991). In concreto beschikken we dus over resultaten voor de verkiezingen van 13/11/1987, 24/11/1991 en 21/05/1995. Omdat we in eerste instantie geïnteresseerd zijn in het feit of een respondent al dan niet voor het Vlaams Blok gestemd heeft, kunnen we op basis van deze gegevens twee transitietabellen construeren, die telkens vier soorten kiezers onderscheiden (*Tabel 2*) (14).

Het is vervolgens interessant om te kijken bij welk kiezerstype de grootste toename van het aandeel 'externe politiek machtelozen' te vinden is. In *Tabel 3* staan de aandelen weergegeven voor elk van de 8 cellen in de transitietabellen. Overeenkomstig met onze hypothese stellen we inderdaad vast dat de zeer trouwe Vlaams Blok-kiezer zich gaandeweg 'extern politiek machteloos' gaat voelen. Terwijl zich bij de groep van de honkvaste Vlaams Blok aanhang -die al van voor 1991 voor deze partij stemden- in 1991 nauwelijks 27,3% 'extern politiek machteloos' voelt, is dit in 1995 (dus na een nieuwe verkiezing) opgelopen tot 40,9% (+ 13,6%). Een nog sterkere aangroei zien we bij de partijtrouwe kiezers die pas in 1991 trouw voor het Vlaams Blok zijn gaan kiezen. Terwijl zich kort na de verkiezingen van 1991 48,6% 'extern politiek machteloos' voelt, is dit na de verkiezingen van 1995 -bij dezelfde individuen- gestegen tot 68,6% (+ 20,0%).

Maar hoewel er in beide groepen van trouwe Vlaams Blok-kiezers (sinds 1987 of 1991) een opvallende toename wordt vastgesteld, is er niettemin een duidelijk verschil te zien in de omvang van de aandelen. Bij de 'zeer trouwe Vlaams Blok-kiezers' (sinds 1987) zijn er in 1995 duidelijk *minder* extern politiek machtelozen (40,9%) dan bij de 'trouwe Vlaams Blok-kiezers' (sinds 1991; 68,6%). Als tentatieve verklaring voor deze vaststelling sluiten we wederom aan bij de eerder vermelde socialisatieloga en wijzen we erop dat het Vlaams Blok zich pas eind van de jaren tachtig op een andere en meer gestructureerde wijze op het publieke forum is gaan profileren (De Witte en Scheepers, 1998: 99). Zo werd er uitdrukkelijker ingespeeld op het anti-immigranten thema en het anti-politieke volksdiscours en verschoof het radicale volksnationalisme iets meer naar de

---

achtergrond (De Witte, 1994; Spruyt, 1995). In die zin is het plausibel dat individuen die in 1987 reeds voor het Vlaams Blok stemden (cf. 'zeer trouwe kiezers') een ander profiel hebben dan individuen die pas in 1991 voor het Vlaams Blok begonnen te stemmen (cf. 'trouwe kiezers').

Hoe dan ook moet de toename van de aliënantiegevoelens bij de trouwe Vlaams Blok kiezer (sinds 1991) nog worden bekeken in het licht van de evolutie bij de referentiecategorie. Zo zien we dat het aandeel van de 'extern politiek machtelozen' bij de kiezers die tijdens de drie opeenvolgende verkiezingen nooit voor het Vlaams Blok stemden slechts een heel kleine toename kent (van 37,4% in 1991 naar 38,9% in 1995, dit is een toename van 1,5%). Ook interessant is de vaststelling dat bij de nieuwe Vlaams Blok-kiezers (in 1995 eerste keer Vlaams Blok gestemd) eveneens nauwelijks enige verschuiving is vast te stellen (van 50,8% in 1991 naar 52,3% in 1995, dit is eveneens een toename van 1,5%). Wel kunnen we er niet naast dat het aandeel politiek machtelozen in deze groep vrij hoog is om te beginnen. In dit opzicht verschillen zij wederom van de groep van de 'zeer trouwe Vlaams Blok-kiezers' die aanvankelijk zeer weinig machtelozen bevat.

Wat betreft de voormalige Vlaams Blok-kiezers moeten we heel voorzichtig zijn omwille van de relatief kleine aantallen. Als we alle afhakers over dezelfde kam scheren, stellen we eveneens een lichte stijging vast (van 46,5% in 1991 naar 50,7% in 1995, dit is een toename van 4,2%). Maar ook deze lichte toename steekt schril af tegen de explosieve stijging bij de trouwe Vlaams Blok-kiezers.

Kortom, deze longitudinale bivariate verkenning lijkt er dus wel degelijk op te wijzen dat herhaald extreem-rechts stemgedrag, althans in Vlaanderen, een gunstige voedingsbodem is voor de ontwikkeling van politieke machteloosheidsgevoelens.

Tabel 2. Typologie panelrespondenten 1987 versus 1991 versus 1995

Kamerverkiezingen 1991		Vlaams Blok		Vlaams Blok		Andere	
		Kamerverkiezingen 1987		zeer trouwe VB-kiezer		trouwe VB-kiezer	
Kamerverkiezingen 1995		Vlaams Blok		Recente afhaaker		afgehaakte VB-kiezer	
		Andere		Terugkerende VB-kiezer		nieuwe VB-kiezer	
Kamerverkiezingen 1991		Vlaams Blok		Afggehaakte VB-kiezer		geen VB-kiezer	
Kamerverkiezingen 1995		Andere					

Tabel 3. Aandelen 'Extern politiek machtelozen' in de surveys van 1991 (EPM '91) en van 1995 (EPM '95)

Kamerverkiezingen 1991		Vlaams Blok		Vlaams Blok		Andere	
		Kamerverkiezingen 1987		'91: 27,3%; '95: 40,9% (n=22) toename: +13,6%		'91: 48,6% en '95: 68,6% (n=35) toename: +20,0%	
Kamerverkiezingen 1995		Vlaams Blok		Andere		'91: 50,8%; '95: 52,3% (n=65) toename: +1,5%	
		Andere		Vlaams Blok		'91: 54,9%; '95: 58,8% (n=51) toename: +3,9%	
Kamerverkiezingen 1991		Andere		Andere		'91: 37,4%; '95: 38,9% (n=1354) toename: +1,5%	
Kamerverkiezingen 1995		Andere		Andere			

6.2. Een multivariate toetsing

Maar hoe mooi de voorgaande resultaten onze initiële hypothese ook ondersteunen, toch kunnen we er niet naast dat het slechts om bivariate gegevens gaat. Als sluitstuk van onze empirische exploratie hebben wij daarom ook een multivariate analyse uitgevoerd, wederom op basis van de panelgegevens van het ISPO. De facto gebruiken we twee multivariate modellen, respectievelijk voor de verklaring van gevoelens van 'externe politieke machteloosheid' in 1991 en in 1995.

Voor de indeling van de verklarende variabelen baseren we ons in niet geringe mate op het model van Ajzen en Fishbein (1987). In dit model wordt een specifieke attitude beschouwd als de resultante van demografische variabelen en algemene attitudes of waardenoriëntaties. Overeenkomstig onze initiële hypothese voegen we hier nog een verklaringscategorie aan toe, met name de retrospectief politieke stemgedrag.

Voor de invulling van deze categorieën selecteerden we variabelen die relevant bleken in gelijkaardige binnen- en buitenlandse analyses (Billiet, *et al.*, 1997; Daudt *et al.*, 1996; Denters en Geurts, 1993; Gabriel, 1994; Dierickx en Thijssen, 1993; Dierickx en Thijssen, 1998; Elchardus, 2001). De facto gebruiken we vier sociaal-demografische variabelen (geslacht, leeftijd, onderwijsniveau en kerkbetrokkenheid), vier algemene attitudes/waardenoriëntaties (links-rechts positie, utilitair individualisme, autoritarisme en (post)materialisme) en een variabele die betrekking heeft op het stemgedrag bij de verkiezingen van 1991 en 1995.

De onafhankelijke variabele waarin we in eerste instantie geïnteresseerd zijn, is uiteraard stemgedrag. De operationalisering van deze variabele komt in belangrijke mate overeen met die in de bovenstaande bivariate analyse. Om te kleine aantallen te vermijden hielden we ditmaal enkel rekening met het stemgedrag in 1987 om de trouwe Vlaams Blok-kiezers op te splitsen. Voorts worden de respondenten die hun stemgedrag bij de verkiezingen van 1991 of 1995 niet kenbaar maakten, ondergebracht in een aparte categorie. Een en ander resulteert in een variabele met zes categorieën (*Tabel 4*). Voor de operationalisering en indicering van de overige onafhankelijke variabelen verwijzen we naar de bijlage.

Tabel 4. Stemgedrag Kamerverkiezingen, 1995, 1991 (en 1987)

	1987	1991	1995
1. <i>VBtrouw sinds 87</i>	VB	VB	VB
2. <i>VBtrouw sinds 91</i>	Niet-VB	VB	VB
3. <i>VBafhaker in 95</i>		VB	Ander
4. <i>VBnieuw in 95</i>		Ander	VB
5. <i>Andere (referentiecategori.)</i>		Ander	Ander
6. <i>ontbrekend 91 of 95</i>		Ontbrekend of	Ontbrekend

Omdat onze afhankelijke variabele 'externe politieke machteloosheid' dichotoom is, gebruiken we logitmodellen of logistische regressies (Menard, 1995) (15). De regressiecoëfficiënten van deze logistische regressies geven een indicatie van de invloed die de verschillende variabelen hebben op de kans dat iemand zichzelf als politiek machteloos ervaart. We geven er de voorkeur aan alle verklarende variabelen als categorisch te beschouwen (eventueel door te hercoderen) en vervolgens de verschillende categorieën te 'dummyficeren' (indicatorcontrast). Deze aanpak maakt een eenvormige interpretatie van de regressiecoëfficiënten mogelijk en onderkent het niet-metrische (soms nominale) karakter van vele variabelen. Bovendien is het op deze manier eveneens mogelijk om de impact van een restcategorie van een onafhankelijke variabele (zoals 'weet niet') in kaart te brengen. Het is immers wenselijk om bijvoorbeeld individuen die zich niet kunnen situeren op een links/rechts-schaal niet te verwijderen uit onze analyse maar ze integendeel onder te brengen in een aparte categorie. Het gebrek aan de meest elementaire 'ideologische geletterdheid' dat hieruit duidelijk blijkt, is immers een in het oog springend kenmerk van een bepaald segment van het electoraat waarvan de impact anders moeilijk te achterhalen zou zijn.

De invloed van een bepaalde categorie van een variabele moet dus steeds geëvalueerd worden in relatie tot de referentiecategorie van diezelfde variabele, die steeds als regressiecoëfficiënt de 0-waarde heeft. Indien we voor een bepaalde categorie van een significante verklarende variabele een positieve logistische regressiecoëfficiënt vinden, wil dit dus zeggen dat de kans dat een individu zich extern politiek machteloos voelt, groter is dan bij de referentiecategorie van diezelfde variabele. De R-coëfficiënten (16) die eveneens opgenomen zijn in de tabellen kan men in zekere zin interpreteren als partiële correlatiecoëfficiënten (Norusis, 1990: B42). Zij geven de samenhang weer van een bepaalde variabele met de afhankelijke variabele na controle voor alle andere in de vergelijking opgenomen variabelen en variëren tussen -1 en +1.

De resultaten van beide logistische regressies worden gerapporteerd in *Tabellen 5 en 6*. De effectparameters die significant zijn met een statistische betrouwbaarheid van minstens 99% (overschrijdingskans $p < 0,01$) worden gemarkeerd met **. Als we beide tabellen vergelijken, zien we een aantal duidelijke gelijkenissen. Zowel in 1991 als in 1995 maken de laagst opgeleiden, de randkerkelijken, de individualistisch en de autoritair georiënteerde individuen een significant grotere kans op gevoelens van externe politieke machteloosheid.

Het zijn evenwel de verschillen die het meest in het oog springen. Zo stelden we in 1991 nog een opvallend verschil vast tussen de jongste en de oudere respondenten. De jongste respondenten voelden zich veel minder politiek machteloos ($B = -1,22$; $p = 0,0001$). In 1995 is dit effect nagenoeg geheel verdwenen ($B = -0,12$; $p = 0,7193$). Deze discrepantie lijkt ons alvast ten dele een gevolg van het panelopzet. Door de 'veroudering' van de panelrespondenten is het aantal individuen in de jongste categorie sterk teruggelopen.

Voorts constateren we dat vrouwen en materialisten zich in 1995 ook significant vaker extern politiek machteloos voelen. In de analyse van de data van 1991 vertoonden de betrokken effectparameters hetzelfde teken, maar waren niettemin duidelijk kleiner qua omvang.

In deze analyse gaat onze aandacht nochtans in eerste instantie uit naar de variabele 'stemgedrag'. Overeenkomstig onze hypothese merken we ook hier een opvallende verschuiving. Terwijl de variabele stemgedrag in 1991 globaal gesproken nauwelijks enig effect sorteert ($p = 0,1933$), levert deze in het model van 1995 wel een belangrijke bijdrage tot de verklaring van 'externe politieke machteloosheid' ($p = 0,0010$). Zo stellen we vast dat diegenen die hun stemgedrag niet kenbaar maakten, in het verklaringsmodel van 1995 vaker in de groep van de extern politiek machtelozen thuishoren ($B = 0,63$; $p = 0,0015$). Maar belangrijker in deze context is de categorie van 'trouwe Vlaams Blok kiezers', deze bevat de kiezers die zowel in 1991 als in 1995 voor het Vlaams Blok stemden. Terwijl deze respondenten zich in 1991 nog niet vaker politiek machteloos voelden dan de referentiecategorie ($B = 0,34$; $p = 0,3895$), vertonen ze in 1995 wel significant vaker dergelijke gevoelens ($B = 1,26$; $p = 0,0018$). Deze vaststelling biedt dus bevestiging voor de bivariate resultaten. Maar nu weten we dat deze verandering niet toe te schrijven is aan overeenkomstige wijzigingen in andere relevante achtergrondvariabelen. Alles lijkt er dus opnieuw op te wijzen dat het herhaaldelijk stemmen voor het Vlaams Blok een gunstige voedingsbodem is voor de ontwikkeling van gevoelens van externe politieke machteloosheid.

Let wel, deze vaststelling gaat niet op voor de kiezers die reeds sinds 1987 voor deze partij stemden (1995: $B = 0,05$; $p = 0,9245$). Niettemin, is er ook bij deze categorie sprake van een inhaalbeweging. In 1991 maakten deze 'zeer trouwe Vlaams-Blok kiezers' immers nog minder kans op machteloosheidsgevoelens dan de referentiecategorie ($B = -0,80$; $p = 0,1784$). We zien hier dus een opvallende tekenomslag.

Tabel 5. Resultaten van het logistisch regressiemodel voor 'externe politieke machteloosheid' (panelgedeelte ISPO 1991 - indicatorcontrast)

Variabele	B	p	R	N
<i>Socio-demografische variabelen:</i>				
- GESLACHT				
man	.0000			758
vrouw	.2321	.0575	.0290	680
- LEEFTIJD				
< 25	-1.2209**	.0001	-.0833	240
26-35	-.7150	.0133	-.0464	353
36-45	-.6308	.0266	-.0390	318
46-55	-.4430	.1177	-.0153	257
56-65	-.2732	.3466	.0000	194
> 65	.0000			76
- ONDERWIJSNIVEAU				
max. hog. beroeps	.4867**	.0037	.0578	712
hso	-.0105	.9543	.0000	366
hobu/univ	.0000			360
- KERKBETROKKENHEID				
niet kath.	.2167	.1892	.0000	385
randkerkelijk	.5464**	.0001	.0806	461
kerks/kerkelijk	.0000			592
<i>Waaardenoriëntaties:</i>				
- LINKS/RECHTS POSITIE				
extr. links	.2793	.4102	.0000	43
centrum	.0000			1209
extr. rechts	.0253	.9225	.0000	81
weet niet	.2481	.2698	.0000	105

- UTIL. INDIVIDUALISME		.0000	.1270	
individualist	1.2243**	.0000	.0936	78
hybrid	.6657**	.0000	.1109	535
niet individualist	.0000			825
- AUTORITARISME		.0004	.0781	
autoritair	.7946**	.0004	.0748	238
hybrid	.6326**	.0002	.0776	867
libertair	.0000			333
- (POST)MATERIALISME		.4576	.0000	
materialist	.2445	.2118	.0000	388
hybrid	.1527	.3872	.0000	761
postmaterialist	.0000			289

Politieke gedragsvariabelen:				
- STEMGEDRAG		.1933	.0000	
VB-trouw sinds '87	-.8034	.1784	.0000	20
VB-trouw sinds '91	.3395	.3895	.0000	33
VB-afhaker in '95	.3588	.2205	.0000	59
VB-nieuw in '95	.4165	.2254	.0000	43
ANDERE	.0000			1144
ontbr. ('91 en/of '95)	.3042	.1315	.0120	139

CONSTANTE	-1.0793**	.0022		1438

Pseudo R² (Nagelkerke)= 0,159				

Tabel 6. Resultaten van het logistisch regressiemodel voor 'externe politieke machteloosheid' (panelgedeelte ISPO 1995 - indicatorcontrast)

Variabele	B	p	R	N
<i>Socio-demografische variabelen:</i>				
- GESLACHT				
man	.0000			758
vrouw	.4570**	.0001	.0804	680
- LEEFTIJD				
< 25	-.1193	.7193	.0000	74
26-35	-.0812	.7241	.0000	334
36-45	-.0794	.7252	.0000	330
46-55	-.1145	.6030	.0000	301
56-65	-.0907	.6842	.0000	235
> 65	.0000			164
- ONDERWIJSNIVEAU				
max. hog. beroeps	.5761**	.0003	.0757	682
hso	.3270	.0535	.0298	349
hobu/univ	.0000			407
- KERKBETROKKENHEID				
niet kath.	.2976	.0639	.0272	386
randkerkelijk	.4661**	.0011	.0671	462
kerks/kerkelijk	.0000			592
<i>Waaardenoriëntaties:</i>				
- LINKS/RECHTS POSITIE				
extr. links	-.7117	.0790	-.0236	42
centrum	.0000			1237
extr. rechts	-.6914	.0368	-.0349	50
weet niet	.5588	.0143	.0454	109

- UTIL. INDIVIDUALISME		.0000	.1237	
individualist	1.8106**	.0000	.1227	189
hybrid	.4560**	.0015	.0645	343
niet individualist	.0000			906
- AUTORITARISME		.0005	.0764	
autoritair	.8116**	.0001	.0823	267
hybrid	.3290	.0335	.0360	792
libertair	.0000			379
- (POST)MATERIALISME		.0031	.0584	
materialist	.5640**	.0021	.0589	418
hybrid	.5222**	.0010	.0619	733
postmaterialist	.0000			287

Politieke gedragsvariabelen:				
- STEMGEDRAG		.0010	.0738	
VB-trouw sinds '87	.0472	.9245	.0000	20
VB-trouw sinds '91	1.2568**	.0018	.0632	33
VB-afhaker in '95	.3052	.2941	.0000	59
VB-nieuw in '95	.5122	.1281	.0127	43
ANDERE	.0000			1144
ontbr. ('91 en/of '95)	.6317**	.0015	.0644	139

CONSTANTE	-2.1260**	.0000		1438

Pseudo R² (Nagelkerke)= 0,151				

7. BESLUIT

Op basis van een kritische evaluatie van onderzoek met betrekking tot het verband tussen 'politieke aliënatiegevoelens' en 'stemmen voor extreem-rechts', in casu voor het Vlaams Blok, concludeerden we dat er grote nood is aan synthese en explicitering van de premisen die ten grondslag liggen aan de gebruikte 'operationaliseringen' en 'causale richtin-

gen'. Uiteenlopende en soms zelfs tegenstrijdige onderzoeksresultaten zijn ons inziens dikwijls toe te schrijven aan verschillen in de onderliggende conceptualis ering.

In dit verband stelden we ten eerste vast dat verschillende dimensies van de multidimensionele notie 'politieke aliënatie' slechts in beperkte mate in de bestaande analyses worden verdisconteerd. Het is nochtans geenszins evident dat de houdingen ten aanzien van verschillende politieke referenten (politieke machtshebbers) gelijkmatig evolueren in de tijd. In dit opzicht bestaat het gevaar dat men onder het mom van een diffuus aliënatiebegrip eigenlijk appels met peren vergelijkt. Men doet er dan ook goed aan om zorgvuldig te expliciteren op welke besluitvormingsfase en/of op welke politieke referent de politieke aliënatiegevoelens betrekking hebben.

Vervolgens stelden we vast dat de meeste auteurs ook geen verschil maken tussen vervreemdinggevoelens en de gedragsmatige implicaties hiervan. Iemand die zich politiek gealiëneerd voelt, hoeft deze gevoelens niet automatisch te problematiseren en zal ze bijgevolg ook niet automatisch uiten in (een) protest(stem). De kans dat deze problematisering plaatsvindt zal evenwel aanzienlijk verhogen als de aliënatie intens en persistent is. Het verdient dan ook aanbeveling om de 'sterkte' van de aliënatiegevoelens enigszins in rekening te brengen.

Wat de causale richting betreft, is er een opvallende consensus te bespeuren. Bijna alle onderzoekers gebruiken de vervreemdingsgevoelens als predictor voor de afhankelijke variabele extreem-rechts stemgedrag. Dit is opmerkelijk vermits in dit verband zeker geen sprake is van een 'natuurlijke' volgorde. Het is waarschijnlijk veel realistischer om uit te gaan van een cyclisch verband. Omdat het bestaande onderzoek nagenoeg uitsluitend aandacht heeft gegeven aan de feed-forward effecten, hebben wij ons in het empirisch luik van deze bijdrage toegespitst op de feed-back effecten van deze cyclische relatie. We onderzochten dus of er sprake is van betekenisvolle effecten van extreem-rechts stemgedrag op politieke aliënatiegevoelens.

Zowel een bivariate als multivariate panelanalyse van Vlaamse gegevens toont aan dat Vlaams Blok-kiezers gaandeweg -naarmate de verschillende verkiezingen zich opvolgen- politieke machteloosheidsgevoelens gaan ontwikkelen. In concreto stellen we de meest in het oog springende verschuiving vast bij de kiezers die zowel bij de parlementsverkiezingen van 1991 als bij die van 1995 voor het Vlaams Blok stemden. Terwijl deze trouwe Vlaams Blok-kiezers zich in 1991 zeker niet meer (extern) politiek machteloos voelden dan de anderen is dit in 1995 uitdrukkelijk wel het geval. Een en ander blijkt overigens niet het gevolg te zijn van veranderingen in een aantal andere relevante factoren. We zijn dan ook van oordeel dat het feit van het 'Vlaams Blok-stemmen' op zich verantwoordelijk is voor deze verschuiving. Als verklaring hiervoor verwijzen we zowel naar een socialisatie- als naar een institutionele logica en de wisselwerking hiertussen. Enerzijds maakt stemgedrag de kiezers meer gevoelig voor de communicatie van de partij van hun keuze en van gelijkgestemden. In de mate dat de partijleiding van het Vlaams Blok een uitgesproken anti-politieke boodschap uitdraagt, is het dus niet denkbeeldig dat de kiezers deze retoriek gaandeweg zullen overnemen. Het paradoxale resultaat is dus dat een partij die op een 'reguliere' wijze participeert in ons politiek systeem haar kiezers vervreemdt van ditzelfde systeem.

Anderzijds is er het institutionele feit dat de overige partijen weigeren om samen te werken met (leden van) het Vlaams Blok. Hierdoor kan de partij (vooralsnog) geen reële beleidsmacht verwerven en is ze dus in feite objectief machteloos. In die zin is het niet denkbeeldig dat deze beleidsmatige machteloosheid aanleiding geeft tot politieke aliënatiegevoelens bij zijn kiezers. Temeer daar ook de elite van het Vlaams Blok zich uitdrukkelijk afzet tegen deze uitsluiting. Kortom, hoe verdedigbaar het 'cordon sanitaire' rond het Vlaams Blok ook mag zijn vanuit normatief standpunt, lijkt het in hoofdte van zijn kiezers te leiden tot een legitimatie van de partijretoriek en dus een sterkere partijbinding.

VOETNOTEN

- (1) De auteur wenst uitdrukkelijk de anonieme referees te bedanken voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze tekst.
- (2) We zullen ons hierbij vooral laten leiden door bijdragen die verschenen in gezaghebbende publicaties en waarin data worden gebruikt die rond 1995 werden verzameld. De facto baseren we ons in belangrijke mate op Lubbers, Scheepers en Billiet (2000) en Van der Brug, Fennema en Tillie (2000).
- (3) Het is wel zo dat Swyngedouw en Beerten gebruik maakten van het ISPO (Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek)-databestand dat in 1995/96 werd verzameld, terwijl Van der Brug *et al.* zich baseerden op de EES (European Elections Study) die na de Europese verkiezingen van juni 1994 werd bevestigd. Dit lijkt op het eerste zicht niet onbelangrijk, aangezien onze controelen tijdens de periode die beide bevragingen scheidde, werden opgeschrikt door de Agusta-affaire. Maar bij nader toezien lijkt de impact van dergelijke affaires op enerzijds het stemgedrag (Swyngedouw en Beerten, 1998: 25) en anderzijds de diverse vormen van politieke aliënatie (Thijssen, 1999: 501) eerder beperkt. Temeer daar ook uit vooralsnog ongepubliceerde replicaties van het onderzoek van Van der Brug *et al.* op basis van recentere data (ESS 1999) gelijkaardige conclusies opleveren.
- (4) Dit is het enige 'pragmatische motief' dat een significant effect sorteert in de verklaring van de stemkeuze voor het Vlaams Blok (Van der Brug *et al.*, 2000: 91).
- (5) We verwijzen in dit verband naar de grote verschillen tussen de stempercentages voor het Vlaams Blok in enerzijds de exit-polls en anderzijds de feitelijke verkiezingsuitslagen.
- (6) Hoewel we veel bedenkingen hebben bij de wijze waarop Van der Brug *et al.* de 'proteststem' hebben geoperationaliseerd, moeten we niettemin erkennen dat een objectivistische benadering al helemaal geen alternatief biedt. Vanuit de vaststelling dat partijen zoals het Vlaams Blok een uitdrukkelijk 'anti-politiek' profiel hebben, wordt ze door sommige waarnemers a priori een 'protestpartij' genoemd. Het spreekt nochtans voor zich dat deze visie niet noodzakelijk gedeeld wordt door de modale burger.

-
- (7) Het nadeel van deze term 'political efficacy' is dat hij enerzijds uiteenvalt in een tweetal onderscheiden empirische dimensies en anderzijds onvoldoende is ingebed in de rijke onderzoekstraditie inzake (politieke) aliënatie. De meerledigheid komt tot uiting indien men rekening houdt met de causale attributie van zijn/haar bekwaamheids- of machteloosheidsgevoelens (Gamson, 1968: 42; Abramson, 1983: 141-144; Geyer, 1990: 12; Thijssen, 1999: 93-95). Het feit dat men veel of weinig impact heeft op de politiek kan immers zowel geweten worden aan de eigen tekort schietende cognitieve vaardigheden (interne attributie) als aan de gebrekkige luisterbereidheid vanwege de politieke autoriteiten (externe attributie). Omdat men in het aliënatieonderzoek de nadruk legt op precies 'those who are actually separated from and victimised by a particular societal context' is het waarschijnlijk meer opportuun om duidelijk te maken dat de nadruk ligt op de 'machtelozen' in plaats van de 'machtigen' (Mason *et al.*, 1985: 112). Deze keuze sluit trouwens ook beter aan bij een op maatschappelijke relevantie gerichte politieke wetenschap.
- (9) Hiertegen zou men kunnen inbrengen dat attitudes per definitie relatief bestendig zijn in de tijd (Glynn *et al.*, 2000: 107), waardoor het een redelijke veronderstelling is dat dezelfde (gealiënerde) houding ook al aanwezig was op het moment van de verkiezingsdeelname. Dit blijft evenwel een veronderstelling die niet getoetst wordt en waartegen ook enige empirische bezwaren kunnen worden geopperd. Hoewel ook wij onderschrijven dat enige stabiliteit een essentiële component is van een attitude, is het belangrijk dit aspect niet te verabsoluteren. In de postmoderne maatschappij staat flexibiliteit hoog op de collectieve en individuele agenda en moet dan ook terdege rekening worden gehouden met 'attitude omslagen' (cf. Eiser, 1994: 182-184; van Ginneken, 1999: 271-272). Experimenteel onderzoek inzake attitudeverandering wijst op het cruciale belang van persoonlijke en directe confrontaties (Perloff, 1993: 85). Een belangrijk -zoniet het belangrijkste- confrontatiemoment in een democratisch systeem zijn de verkiezingen. In hoofde van de burger beperkt het evaluatiemoment zich evenwel niet tot de verkiezing maar zet zich voort in de periode die (direct) volgt op de verkiezingen. Het is immers dan dat de kiezer vaak daadwerkelijk merkt wat er met zijn stem gebeurt.
- (10) Het *Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek* (ISPO) is een onderdeel van het Departement Sociologie van de Katholieke Universiteit Leuven. Het ISPO is verantwoordelijk voor de bevraging van de Vlaamse respondenten.
- (11) Voor de eerste golf verwijzen we naar Carton, A., Swyngedouw, M., Billiet, J. en Beerten, R. (1993) *Source Book of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election*, Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek. Voor de tweede golf verwijzen we naar: Beerten R., Billiet J., Carton A., M. Swyngedouw (1997) *1995 General Election Study: Flanders-Belgium. Codebook and Questionnaire*, Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek.
- (12) Individuen die kiezen voor de 'gealiënerde' antwoordcategorieën 'volledig eens' of 'eens' versus al de anderen (indien het item tegengesteld is geformuleerd moeten de antwoordscores uiteraard eerst gespiegeld worden).

- (13) Dit werd aangetoond met behulp van een MSP-analyse (Molenaar *et al.*, 1994). Voor de concrete gegevens verwijzen we naar Thijssen, 1999: 302-305.
- (14) De individuen die hun stemgedrag bij de verkiezingen van 1991 of 1995 niet konden of wilden meedelen, werden uit de analyse geweerd.
- (15) De conditionele kans dat een individu politiek gealiëneerd is, gegeven de verschillende combinaties van waarden van de onafhankelijke variabelen, wordt dan weergegeven als een realisatie van de cumulatieve logistische verdelingsfunctie:

$$E(Y = 1 | X) = P(Y = 1) = \frac{1}{1 + e^{-XB}}$$

Op het eerst gezicht lijkt dit een moeilijk te schatten functie gezien het non-lineaire karakter van de parameters. Door een tweetal eenvoudige transformaties kan dit praktische probleem evenwel volledig uit de weg geruimd worden.

immers:

$$\frac{P(Y = 1 | X)}{1 - P(Y = 1 | X)} = e^{XB}$$

De afhankelijke variabele van deze getransformeerde vergelijking noemen we de logit L_1 die overeenkomt met de 'odds ratio'. Dit is de verhouding van de kans dat een individu gealiëneerd is op de kans dat een individu zich niet politiek gealiëneerd voelt. Als L_1 gelijk is aan 0,8 betekent dit dat de kans 4 tegen 1 is dat een individu met welbepaalde karakteristieken zich politiek machteloos voelt. In de bovenstaande vergelijking zijn de parameters nog steeds niet lineair. Maar door een logaritmische transformatie van de 'odds ratio' of de logit L_1 worden de parameters wel lineair.

Met andere woorden:

$$\ln\left(\frac{P(Y = 1 | X)}{1 - P(Y = 1 | X)}\right) = XB$$

- (16) $\sqrt{\frac{\text{Waldstatistiek} - 2v}{-2 \cdot LL_0}}$ waarbij Waldstatistiek = $(B/\text{standaardfout } B)^2$, v = aantal te schatten parameters en LL_0 = loglikelihood van het nulmodel dat enkel het intercept bevat. Let wel, de R-waarde krijgt het teken van de corresponderende logistische regressiecoëfficiënt.

BIBLIOGRAFIE

- ABRAMSON, P.R. (1983), *Political attitudes in America. Formation and change*. San Francisco: W.H. Freeman and Company.
- AISH, A.M., JÖRESKOG, K.G., KÜHNEL, S.M. & SCHMIDT, P. (1989), 'Internal and external efficacy: A test of a cross-cultural panel model', ongepubliceerde werknota.
- AJZEN, I. (1987), 'Attitudes, traits, and actions: dispositional prediction of behavior in personality and social psychology', *Advances in experimental social psychology*, 20: 1-63.
- ALMOND, G.A. & VERBA, S. (1965(1963)), *The civic culture*. Boston: Little, Brown & Company.
- BILLIET, J. & DE WITTE, H. (1995), 'Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party: The case of 'Vlaams Blok'', *European Journal of Political Research*, 27: 181-202.
- BILLIET, J., BEERTEN, R. & SWYNGEDOUW, M. (1997), *De houding van de kiezer tegenover politiek fatsoen. De invloed van socio-demografische variabelen, individualisme en wantrouwen*. Leuven: Bulletin 1996/26 van het Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinie-Onderzoek.
- BILLIET, J. & LOOSVELDT, G. (1998), 'De houding tegenover migranten en het stemgedrag in Vlaanderen. Evolutie tussen 1989 en 1995 en een verklaringsmodel', pp. 95-117, in SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. & BEERTEN, R. (eds.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- BLALOCK JR., H.M. (1979), *Social statistics. Revised second edition*. New York: McGraw-Hill.
- BURDEN, B.C. (1997), 'Deterministic and Probabilistic Voting Models', *American Journal of Political Science*, 41: 1150-1169.
- CONVERSE, P.E. (1995), 'Foreword', pp. XI-XVII in PETTY, R.E. & KROSNICK, J.A. (eds.), *Attitude strength. Antecedents and consequences*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- DALTON, R.J. (1996 (1988)), *Citizen Politics in Advanced Western Democracies*. Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers.
- DERKS, A. & DESCHOUWER, K. (1998), 'Vrijzinnigen, ongelovigen en protest', pp. 51-67, in SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. & BEERTEN, R. (eds.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DE WITTE, H. (1992), 'Racisten of apatici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag', pp. 189-218 in DESLÉ, E. & MARTENS, A. (eds.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel: VUBPress.
- DE WITTE, H. (1994), 'Schijn bedriegt. Over de betekenis en de strategie van het Vlaams Blok', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 85(3): 243-268.
- DIERICKX, G. (1999), *De logica van de politiek. Tweede herziene uitgave*. Leuven/Apeldoorn: Garant.

- DIERICKX, G. & THIJSSSEN, P. (1993), 'Politieke efficiëntie in Vlaanderen: een verkennende analyse', pp. 185-198 in SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. & BEERTEN, R. (eds.), *Kiezen is verliezen*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DIERICKX, G. & THIJSSSEN, P. (1998), 'De politiek gealliënerden in Vlaanderen', pp. 119-137 in SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. & BEERTEN, R. (eds.), *De (on)redelijke kiezer*. Leuven/Amersfoort: Acco
- EASTON, D. (1967(1965)), *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- EISER, J.R. (1994), *Attitudes, chaos & the connectionist mind*. Oxford: Blackwell.
- ELCHARDUS, M. (2001), 'Extreem-rechts in de kennismaatschappij', *Nieuw tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, 14: 89-111.
- FINIFTER, A.W. (1972), *Alienation and the social system*. New York: John Wiley & Sons.
- GAMSON, W. (1968), *Power and Discontent*. Homewood, Ill.: Dorsey Press.
- GEYER, F. (1990), 'Political alienation and environmental complexity', *Kybernetes*, 19: 11-31.
- GEYER, F., (ed.) (1996), *Alienation, ethnicity, and postmodernism*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- GIJSELS, H. & VANDER VELPEN (1989), *Het Vlaams Blok 1938-1988*. Berchem: EPO.
- GIJSELS, H. (1992), *Het Vlaams Blok*. Leuven: Kritak.
- GLYNN, C.J., HERBST, S., O'KEEFE, G.J. & SHAPIRO, R.Y. (1999), *Public Opinion*. Westview Press.
- INGLEHART, R. (1999), 'Postmodernisation erodes respect for authority, but increases support for democracy', pp. 236-256 in NORRIS, P. (ed.), *Critical citizens: Global support for democratic governance*. New York: Oxford University Press.
- IGNAZI, P. (1992), 'The silent counter-revolution. Hypotheses on the emergence of extreme-right wing parties in Europe', *European Journal of Political Research*, 22: 3-34.
- KITSCHOLT, H. (1995), *The radical right in western Europe. A comparative analysis*. Ann Arbor, MI.: Michigan University Press.
- LUBBERS, M., SCHEEPERS, P. & BILLIET, J. (2000), 'Multilevel modelling of Vlaams Blok voting: Individual and contextual characteristics of the Vlaams Blok vote', *Acta Politica*, 35: 363-398.
- MASON, W.M., HOUSE, J.S. & MARTIN, S.S. (1985), 'On the dimensions of political alienation in America', pp. 111-151 in TUMA, N.B. (ed.), *Sociological Methodology*. San Fransisco: Jossey Bass.
- MENARD, S. (1995), *Applied logistic regression analysis*. Thousand Oaks, Ca.: Sage.
- MOLENAAR, I., DEBETS, P., SIJTSMA, K. & HEMKER, B.T. (1994), *MSP: A program for Mokken Scale analysis for Polytomous Items*. Groningen: iec ProGAMMA.
- MUDDE, C. (1995), Right-wing extremism analyzed. A comparative analysis of the ideologies of three alleged right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP'86), *European Journal of Political Research*, 27: 203-224.
- NORRIS, P. (1999), 'Introduction: The growth of critical citizens', pp. 1-27 in NORRIS, P. (ed.), *Critical citizens: Global support for democratic governance*. New York: Oxford University Press.
- NORUSIS, M.J. (1990), *SPSS/PC+ Advanced Statistics™ 4.0*. Chicago: SPSS Inc.
- PERLOFF, R.M. (1993), *The dynamics of persuasion*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

-
- ROSENAU, J.N. (1997), 'Citizenship without moorings: American responses to a turbulent world', pp. 227-259 in OOMMEN, T.K. (ed.), *Citizenship and national identity: from colonialism to globalism*. New Delhi: Sage.
- SCHACHT, R. (1994), *The future of alienation*. Urbana: The University of Illinois Press.
- SCHEEPERS, P., BILLIET, J. & DE WITTE, H. (1995), 'Het electoraat van het Vlaams Blok. De kiezers en hun opvattingen', *Sociologische gids*, 42: 232-252.
- SEEMAN, M. (1959), 'On the meaning of alienation', *American Sociological Review*, 24: 783-791.
- SEEMAN, M. (1989), 'Alienation motifs in contemporary theorizing: the hidden continuity of the classic themes' pp. 333-359 in SCHWEITZER, D. & GEYER, R.F. (eds.), *Alienation theories and de-alienation strategies*. Middlesex: Science Reviews Ltd.
- SPRUYT, M. (1995), *Grove borstels: Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* Leuven: Van Halewijck.
- SWYNGEDOUW, M. & BEERTEN, R. (1998), 'De 'bevrozen' invloed van sociaal-demografische kenmerken en attitudes op het stemgedrag in Vlaanderen', pp. 13-25 in SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. & BEERTEN, R. (eds.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- THIJSEN, P. (1999), *Een nieuwe toekomst voor het concept 'politieke aliënatie'? Zoektocht naar een empirisch en theoretisch vruchtbare conceptualisering*. Antwerpen: doctoraal proefschrift.
- THIJSEN, P. (2000), *Political powerlessness is not the reverse of political efficacy*, paper presented at the XVIIIth World Congress of Political Science, Québec City, August 1-5.
- VAN DEN BRINK, R. (1999), *De jonge Turken van het Vlaams Blok: Extreem-rechts tussen uniform en maatpak*. Gent: Scoop.
- VAN DER BRUG, W., FENNEMA, M. & TILLIE, J. (2000), 'Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote?', *European Journal of Political Research*, 3(?)7, 77-102.
- VAN GINNEKEN, J. (1999), *Brein-bevingen. Snelle omslagen in opinie en communicatie*. Amsterdam: Boom.
- WICKER, A.W. (1969), 'Attitudes vs. actions: The relationship of verbal and overt behavioral responses to attitude objects', *Journal of Social Issues*, 25: 41-78.

BIJLAGE

- LINKS-RECHTS POSITIE (ISPO 1991: V29 EN ISPO 1995: Q40)

De oorspronkelijke 11-puntschaal (0 tot en met 10) wordt opgedeeld in 3 categorieën: 0,1: extreem-rechts (1); 2 - 8: centrum (2); 9,10: extreem-links (3); weet niet: restcat. (4).

- (POST)MATERIALISME (ISPO 1991: V66_1/V66_2 EN ISPO 1995: Q90_1/Q90_2)

De vragenlijst van het ISPO/PIOP bevat een lijst van 12 beleidsobjectieven, waarvan 6 duidelijk aansluiten bij een materialistisch en 6 bij een postmaterialistisch perspectief. Aan de respondenten werd gevraagd om achtereenvolgens de vijf belangrijkste beleidsobjectieven te selecteren. Wij gebruiken enkel de eerste twee voorkeuren. Individuen die zowel voor de eerste als voor de tweede voorkeur een materialistisch beleidsobjectief kiezen, noemen wij 'materialistisch'. Individuen die zowel voor de eerste als de tweede voorkeur een postmaterialistisch beleidsobjectief kiezen noemen wij 'postmaterialistisch'. Voor de hybride antwoordpatronen ten slotte reserveren wij de 'neutrale middencategorie'.

Attitudeschalen

Met behulp van confirmatorische factoranalyses enerzijds en latente klassenanalyses anderzijds werd een intern consistente en valide schalen geconstrueerd op basis van de onderstaande items (Voor verdere details met betrekking tot de gevolgde meetprocedure zie Thijssen, 1999).

- UTILITAIR INDIVIDUALISME (ISPO 1991: V27_1 - V27_4 EN ISPO 1995: Q38_1 - Q38_4)

- 1) De mensheid, onze naasten, solidariteit ... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen.
- 2) Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet te veel met anderen om.
- 3) Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes.
- 4) Het nastreven van je persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen.

- *AUTORITARISME (ISPO 1991: V71_2 - V71_6 EN ISPO 1995: Q95_2 - Q95_6)*

- 1) Jonge mensen zijn vaak opstandig, maar als zij ouder worden moeten zij zich aanpassen.
- 2) Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige en toegewijde leiders, waar het volk vertrouwen in kan hebben.
- 3) Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakkelingen.
- 4) Onze sociale problemen zouden grotendeels opgelost zijn, als we ons op de één of andere manier konden ontdoen van immorele en oneerlijke mensen.
- 5) Als de mensen minder zouden praten en harder zouden werken, zou alles beter gaan.